

HAGYOMÁNY AZ EURÓPAI MASZK-VERSELETTBEN EGY KÉSŐ RÉZKORI LELET KAPCSÁN¹

HORVÁTH TÜNDE
MTA Régészeti Kutatóintézete
valdemar@archo.mta.hu

„Az élet egy maszk, amin keresztül a mindenség kifejezi önmagát.
Mi feltételezzük, hogy az emberiség egésze az alárendelt életformákkal együtt
természetes közösséget alkot, és az egyén sorsában az egész közösség sorsa tükröződik.”
(Frank Herbert: A Dúne gyermekei)

*Tisztelettel Makkay Jánosnak,
aki úttörő munkát végzett a badeni kultúra vallási életének értelmezésében*

Tradition in European mask wear: on the occasion of a Late Copper Age finding

The Late Copper Age mask of Balatonőszöd depicts an Ancestor. Our hypothesis is based on the fact that mask wear has a European tradition rooted in the Iron Age and that this tradition – though less demonstrably – goes back to at least the Neolithic period. It is common in the European tradition that masquerading is connected to the festivities of the winter calendar (consisting of a series of vegetation-fertility rites), and masks represent the Ancestors of the communities.

The find of Balatonőszöd is exceptional from the aspect of formation because it tries to reflect not the general human type of the Baden culture but a rare, perhaps alien (immigrant, conquering?) element that may have been part of society (its ruling elite, servant layer kept in a low or equal status?) although represented a small percent of it. The intention to integrate it into ritual life as an important, decisive (new) element may have been motivated by either assimilation, or submissiveness, or striving to domination. This tiny group shows two possible sources of derivation: they may be a fragment of a central West European or an East European, steppe population.

¹ A tanulmány létrejöttét az OTKA F-67577 és PD-73490 számú pályázatainak köszönheti. A tanulmány német nyelvű változata: HORVÁTH TÜNDE: Europäische Maskentradition am Beispiel eines spätkupferzeitlichen Fundes. In: H. MELLER/R. MARASZEK (Hrsg.), Masken der Vorzeit in Europa I. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 4 (Halle [Saale] 2010), in print.

We emphasise two, – in our opinion – the most relevant common features of mask wearing whatever its goal or age. One of these features is that a mask – just like narcotics – is a psychedelic object (not a substance). In its affective mechanism similar to that of chemical substances it can achieve that the individuals can be freed from the acquired or inherited inhibitions that determine their lives, and independently of these they can realize non-everyday acts that can be processed by their conscience.

The mask from Balatonőszöd was made in connection with the winter, vegetation rites. If its immediate environment – though in its secondary place – defines its former use, human and animal blood sacrifices, libation (of food and drink), and fire sacrifice were part of the ritual series. This ancient blood and burning sacrifice may have been replaced by creating human/animal masks or dummies followed by burning them or throwing them into water at the end of the rite.

Bevezetés

2002 tavaszán látott napvilágot a badeni kultúra egyedi antropomorf lelete, egy férfiarcot ábrázoló, agyagból kiégetett plasztika fél töredéke Balatonőszödon. A lelet gyors közzététele² után az előkerülés körülményeit, a kísérő leleteket és jelenségeket figyelembe véve megkíséreltük a kultúra, és tágabb értelemben az őskor hasonló jellegű emlékanyagát áttekintve a lelet értelmezését.³

2009-re elkészültünk a badeni kultúra Balatonőszöd-Temetői dűlőben feltárt településének teljes feldolgozásával, így a mindmáig unikálisnak számító leletet tágabb perspektívába helyezve, újabb szempontokat is felvetve próbálunk továbblépni. Akkor sem, és ma sem tekintjük a kérdés végleges megoldásának kísérletünket: hiszen mikor is zárható le egy ilyen kutatás véglegesen?

Előzmények

2004-es munkánkban négy lehetséges, a maszk-használatra vonatkozó ismereteink szerinti legvalószínűbb értelmezési irányt adtunk arra, hogy milyen körülmények között, milyen célra használhattak a badeni kultúra emberei egy ilyen tárgyat.⁴ Nem zártuk ki a lehetőségét annak, hogy a négy szempont egymással is összefüggést mutathat, köszönhetően a szertartási kellék élete, használata során betudható változásoknak. A négy felvetést leginkább úgy kezeltük, mint a lelet életének egy-egy lehetséges állomását.

Mivel az őskori Európa korábbi álarc-leleteinek (Siefersheim, Worms, Sechelbach – LBK?, Middelstum – La Tène) nemcsak az előkerülési körülményei voltak ismeretlenek (a lelőhely-néven kívül jóformán szórványként interpretálhatók), hanem kulturális besorolásuk sem biztos, abban reménykedtünk, hogy egy modern feltáráson előkerülő szerencsés lelet olyan kérdésekre fog válaszokat adni, amelyekre eddig hiába reméltünk megoldást.

Megkönnyítette helyzetünket, hogy épp a balatonőszödi álarc volt az első ilyen modern lelet (később követte az Ostrov-i és Uivar-i).

Az 50/12 szelvényben a 1072. számú hulladékgödörbe utólag négyszögletesedő gödröt ástak (1096.), amelynek tetejére fektették az álarc fél töredékét. Nem ismert, hogy milyen

² HORVÁTH 2002; HORVÁTH 2002a.

³ HORVÁTH 2002b; HORVÁTH 2004.

⁴ HORVÁTH 2004: 1. Avatási szertartás, jelképes sír és szertartási tér; 2. Emberi/állati áldozat bemutatásánál használt szertartási kellék; 3. Építési/szentély alapító-áldozat; 4. Halotti maszk jelképes síron.

célből nyitották meg a már feltöltött 1072. gödörben az újabb, 1096. beásást: egyáltalán volt-e valamilyen anyag (nem hagyott látható elváltozást), amelyet magába fogadott. A két objektum sem betöltésének jellegében, sem leletanyagában nem vált el (egymással összefüggő edénytöredékek voltak mindkét gödörben), ugyanakkor a későbbi beásás határa a bontás során és metszetben is érzékelhető volt. Mindenesetre a sírgödörre emlékeztető objektum tetején fekvő maszk helyzete adta az ötletet a jelképes sír-értelmezéshez.⁵

Az 50/12 szelvény mellett, az 50/11 szelvényben tártuk fel a 1036. állat-áldozati gödröt, és a hozzá kapcsolódó tüzelő és hamuzó-helyeket (szertartási tér), amelyeket már ekkor közvetlen közelségük miatt összefüggésbe hoztunk a maszk előkerülésével. Ebből indultunk ki, amikor a véres áldozat bemutatása közben viselt szertartási kellék értelmezési-irányt javasoltuk.

A 1036. gödörben az archeozoológiai meghatározás adultus szarvasmarha-bika csontváz-részét; valamint juhokhoz tartozó csontvázakat (2 adultus csontváz, 2 váz-rész, 10-12 hónapos bárány csontváz-része, 18-20 hónapos juh csontváza, 6-8 hónapos kos csontváza, magzat/újszülött csontváza és 1 csontváz-része) azonosított. Vörös István véleménye szerint az állatáldozatok valószínűsíthető leölési ideje október-november és február-március hónapokra tehető.⁶

Ez a megfigyelés összecseng azzal a megállapításunkkal, hogy a többrétegű áldozati gödrökben megfigyelt betöltési rétegek szinte csak bontás során alkalmazott mesterséges szinteknek tűntek: nem telhetett el sok idő a rétegek feltöltődése közben akkor sem, ha valódi betöltődési szintek voltak.⁷ Mindenesetre a 1036. áldozati gödör megnyitása, feltöltése és lezárása téli periódust jelöl.

A ¹⁴C adatok megerősítik a két jelenség időben közeli létesítését: a 1072-1096. gödörben 4360 ±45 BP, a 1036. gödörben 4390 ±60 év BP mérési eredményt kaptunk.⁸

Időközben elkészültek a 1072-1096 kettős gödörben feltárt badeni kerámiatöredékeknek és a maszknak a korára (termolumineszcens kormeghatározás), készítés-technikájára és összetételére vonatkozó anyagvizsgálatok is. Az ásványtani vizsgálatok szerint az anyagvizsgálatra kiválasztott négy cseréptöredék és a maszk anyaga szinte azonos, égetése hasonló módon és körülmények között történt. A kapott ásványtani eredmények jól illeszkednek a késő rézkori település további boherázi/badeni kerámiatöredékén végzett értékekhez. A 1072. amorf gödörbe (TL/OSL kora két lelet alapján: 5200 ±600 év, illetve 5000 ±700 év, azaz 3200–3000 BC) utólag, a dátumok alapján néhány száz év elteltével egy újabb, feltehetően rosszabbul kiásott, és rövidebb ideig megnyitott objektumot ástak: a 1096. gödröt (kora: 4400 ±500 év, azaz 2400 BC). Talán ekkor, vagy a dátumok alapján még korábban került a gödör tetejére a rituális leletként számon tartott, férfiarcot formázó álarc fél töredéke (OSL dátum: 4700 ±500 év, azaz 2700 BC).

A 1072-1096 számú régészeti jelenségek és a benne feltárt leletek készítésének relatív korát továbbra is a badeni kultúra idősebb klasszikus IIB/III, esetleg fiatalabb klasszikus IV. periódusára tehetjük, abszolút dátumokban a radiokarbon és a lumineszcens kormeghatározások alapján egy 5200/5000–4700/4400 éves, azaz 3200–2400 BC közötti időszakban fejezhetjük ki.⁹

Lehetőségünk van az 50/12 szelvény és környezetének további, beható elemzésére is, hiszen ma már minden adat rendelkezésünkre áll. Igyekeztünk egy reális mérési határt húzni, hiszen 'a minden-mindennel összefügg' elv egy 100.000 m²-es felületen nem lehet kiindulási vagy alkalmazási nézőpont. A 10×10 méteres szelvényhálózattal kitűzött felületen ezért

⁵ Az afrikai déli *pangwé*knél leírt férfivá avatási rítus szinte ugyanezt a koreográfiát mutatta: ELIADE 1999, 67.

⁶ HORVÁTH 2006; HORVÁTH 2010. A balatonöszödi leletanyagban Vörös István végezte az archeozoológiai vizsgálatokat. Munkáját ezúton is köszönöm.

⁷ HORVÁTH 2006, 40. jegyzet.

⁸ HORVÁTH – SVINGOR – MOLNÁR 2006.

⁹ HORVÁTH – SIPOS – TÓTH in print.

csak az 50/12 szelvényel közvetlenül határos szelvénynégyzeteket (50/13, 50/11, 52/13, 49/12 szelvények), és a bennük feltárt, kultikusnak tartható jelenségeket, leleteket vizsgáltuk.

Két, cölöplábakon álló épület (509. és 513. objektumok – szertartási házak?), a 1088. gödörben festett-karcolt női idol, és a 1033. gödörben talpas kehely található még ugyanabban a szelvényben, ahol a maszk napvilágra került.

A környező szelvényekben felsorolás-szerűen: a 1036. gödör és a szertartási tér, a 1497. állat-áldozati gödör, a 981. ember-áldozati gödör, a 743. antropomorf függeszthető amforát tartalmazó gödör, valamint a fölöttük húzódó 925. kultúrrétegben ivócsanak, talpas kelyhek, és házmodell töredékei kerültek elő.¹⁰

Az épületek közelsége adta az ötletet, hogy szertartási házakban álló ceremoniális öltözék részeként, vagy szentély-alapító, építési áldozatként értelmezzük leletünket. Ugyanakkor a hozzá kapcsolható dinamikus és intenzív véres-áldozati jelenségek és az azokat kísérelő szertartási edények, tárgyak azt sugallták, hogy a térségben folyamatosan bemutatott, talán egymással is összefüggő rítusokból egy szertartás-sor bontakozik ki.¹¹

Új kutatási irányok

A töredékes plasztikát tanulmányainkban maszknak (álarcnak) neveztük azért, mert mai nyelvhasználatunkban ez a szó, és ennek jelentésárnyalatai fedik le legpontosabban azt a tárgyi kivétel és fogalmi sík alkotta képzetet, amelyet a lelet látványa okoz bennünk. Nem vagyunk azonban biztosak abban, hogy a badeni kultúra idején a tárgy készítői is a mi gondolkodásunknak megfelelően formálták, kezelték, és tekintették alkotásukat.¹²

A leletet, előkerülésének pillanatától úgy kezeltük, mint egy anyagában és kialakításában egyszerű megjelenésű, mégis zseniálisan kifejező, eredeti megformálású tárgyat. Az újabban és régről ismert őskori maszk-leletek között a balatonőszödi példány kidolgozását és megformálását tekintve a leginkább élethű és részlet-gazdag darabnak tűnt.

A tárgy töredékessége arra készítetett bennünket, hogy egészben lássuk, ha csak virtuális formában is, ezt a – véleményünk szerint az őskorban már-már portré jellegű igényességgel kidolgozottnak számító arcot. A teljes kiegészítésnek nagy jelentőséget tulajdonítottunk – a tárgy rendeltetésére vonatkozó további, döntő észrevételeket reméltünk.

A hagyományos restaurálás, valamint a rajzos és számítástechnikai szoftverek (Photoshop, Corel Draw) által kínált egyszerű szimmetria-elven alapuló, tükrözéssel nyert kiegészítések azonban már jelezték, hogy a maszk nem szimmetrikusan volt megformálva. A birtokunkban levő bal oldali arc-fél áttükrözése, még ha eltávolítottuk a fedésben lévő részeket, akkor is torz képet adott. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a tárgyat készítője eleve aszimmetrikusnak szánta, ezzel is követve a portrészertű igényesség azon elvét, hogy az emberi arc is szabálytalan, bár biológiai építkezésében és esztétikai megjelenésében szimmetriára törekszik. **(1. kép)**

Az eredeti maszkot ekkor Breuckmann smartSCAN 3-dimenziós digitalizálóval beszkenneltük. A kapott modellen elvégeztük a szükséges editálási műveleteket, így például az esetleges szkennelési hiányokat befoltottuk. A kész digitális maszkot megtükröztük, majd az eredeti maszkból kivontuk a megtükrözött fél-maszkot. Az így kapott kiegészített, tükrözött

¹⁰ Ha a 10 méter sugarú kört 20 méterre növelnénk, a kultikus leletek és jelenségek számát meghatványoznánk.

¹¹ Arnold van Gennep nyomán (GENNEP 2007) a rítusokat egy szertartáson belül bemutatott kisebb részletekként fogjuk fel. Az emberi, állati áldozatok, szertartási edények és tárgyak egymás közötti kapcsolatát egy cikk-sorozat tárgyalja, amelynek részei: HORVÁTH 2004a; HORVÁTH 2006; HORVÁTH 2010a; HORVÁTH 2010b; HORVÁTH 2010c.

¹² Az értelmezés során, a lelet kidolgozása miatt abból indultunk ki, hogy önálló, esetleg teljes álöltözet/maskara részét képező álarc van birtokunkban. Nem zárható ki azonban teljesen más használati funkció sem: lehetett esetleg nagyobb edény reliefe is, bár az ilyen darabok a jóval korábbi Proto-Sesklo, Sesklo, Starčevo kultúrákban kerültek elő (vö. GIMBUTAS 1974, 61-65). Néhány éve Alsónyéken, a klasszikus lengyeli kultúra lelőhelyén találtak maszk, vagy arc-ábrázolást edénytöredéken. Köszönet Osztás Anettnek és Zalai-Gaál Istvánnak az információért! Más elképzelésként felmerülhet, hogy szentély vagy szobor részeként be volt építve. Még extrémebb felhasználási javaslatként: fedő/parázsborító volt.

fél-maszkot és az eredeti fél-maszkot 3-dimenziós nyomtatóval színesben kinyomtattuk (Designmate CX, 3-dimenziós színes nyomtató). A kapott, már kézben fogható tükrözött fél-maszkot plasztilinnel összeillesztettük, majd a hiányzó részeket kiegészítettük.¹³ (2. kép)

A modell elkészítését követően megpróbálkoztunk egy antropológiai megközelítéssel is: azt szerettük volna vizsgálni, hogy mennyiben követi - vagy éppen nem követi - a maszkban ábrázolt szimbolikus vagy realiztikus alkotás azt az antropológiai, meghatározott és konvencionális képet, amelyet a badeni kultúra példaként maga előtt látott, és saját maga egyedeiben reprezentált.

A kultúra egészét tekintve a népességet a - szinte az egész őskorban uralkodó - dolichokran agykoponyájú mediterrán komponens, ezen belül az ún. gracilis mediterrán típus dominanciája jellemzi. A korszak embertani összetevői között a korábbi időszakokban - a mediterrán típusok mellett szintén - meghatározó nordikus és a cromagnoid elemek részese-dési aránya elenyésző. A badeni népesség embertani összetevőinek változására, esetleg egy új népesség Kárpát-medencébe történő érkezésére utalhat a brachyokran agykoponyájú (ezen belül is az ún. alpi) típus részarányának számottevő növekedése a középső rézkorhoz képest.

Míg ugyanis a megelőző bodrogkeresztúri kultúrában e komponens részaránya összességében nem érte el az 5%-ot,¹⁴ addig a késő rézkor folyamán már megközelíti a 20%-ot (a budakalászi temetőben előfordulási aránya (17%) némileg kisebb, mint Alsónémedin (25%) (a balatonöszödi sorozatban ugyanakkor egyáltalán nem fordul elő).

A taxonómiai elemzésekben rejlő bizonytalanságok kiküszöbölésére vezették be a klasszikus embertani vizsgálatok metrikus alapadat-halmazára épülő - az Aleksejev-Debec féle kategóriák által kifejezett metrikus - jellemzők alkalmazását az egyes kultúrák népességének leírása során.

Az egyik ilyen, K. Zoffmann Zsuzsanna által alkalmazott eljárás a feltételezett helyi fejlődéssel járó gracilizációs folyamatnak legkevésbé kitett arcmagasság méreteket alkalmazza, mely alapján különböző típusvariánsok állíthatók fel (A-D típusok, altípusokkal). E módszer szerint a badeni populációban az eddig folyamatosan jelenlevő, állandóan gracilizálódó magas-leptomorph arcú (B3), továbbá az alacsony-euryomorph arcú (C4) típusvariánsok eltűnése mellett az előzmények nélkül megjelenő magas-leptomorph arcú típus robusztus variánsainak feltűnése (B1-B2) figyelhető meg, mely a szerző szerint a terület népességének nagy-fokú kicserélődését jelzi. Bizonyos fokú kontinuitást képviselnek ugyanakkor a középső rézorból ismert alacsony-leptomorph arcú (D1-D2), továbbá az okkersíros népességhez köthető alacsony-euryomorph arcú típusvariáns robusztus képviselői (C1-C2).¹⁵

Más megközelítésben, de ugyancsak a metrikus -, és azt kiegészítve a morfológiai adatok felhasználása alapján, az egymással kapcsolatban álló méretek és jelzők kombinációjának szabályos felbukkanásával a badeni népesség körében - a nagyfokú tipológiai sokszínűség mellett - leggyakrabban az alábbi típusok fordultak elő:

- (a) magas arcú, robusztus leptodolichokran;
- (b) alacsony arcú, gracilis leptodolichokran;
- (c) alacsony arcú eurydolichokran;
- (d) magas arcú, leptobrachyokran, curvoccipitális tarkóprofilal.

A korábbi időszakokhoz képest feltűnő a lepto- és eurydolichomorph típusok arányának megváltozása, azaz a késő rézkorra jelentősen megnőtt a leptodolichokran agykoponyájú egyének számaránya. Ugyancsak a korábbi időszakokhoz képest gyakoribb a brachyokran elemek aránya is. A különböző típusok/típusvariánsok változása a középső rézkor időszakához

¹³ A 3-D szkennelést a TONDO Bt (Véghári Zsófia) készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

¹⁴ ZOFFMANN 1992.

¹⁵ ZOFFMANN 1992.

képeket összességében megint csak az jelzi, hogy a kései rézkorban egy új, idegen eredetű etnikai komponens jelenik meg a Kárpát-medencében.¹⁶

Amennyiben azt feltételezzük, hogy a balatonőszödi maszkban egy valós emberi arcot akartak visszaadni, megkísérelhetjük megkeresni mely, a korszakra jellemző embertani komponenshez áll legközelebb. Ez azonban alapvetően csak egy nagyon képlékeny alapokon nyugvó próbálkozás. Bármennyire is életszerűnek érezzük ugyanis a megjelenített arcot, nem áll rendelkezésünkre számos egyéb olyan információ (pl. koponyaforma; test-, illetve hajszőrzet; testalkat; termet), amely alapján biztonsággal egy adott antropológiai típushoz sorolhatnánk a leletet. Az arcon megjelenített részek közül sem használható minden részlet (pl. a szem, és a száj sem). Alapjában véve az arc alakja és az orr lehet kiindulási pont.

Az arc alakját magasságának és szélességének viszonya határozza meg, amely esetünkben inkább széles és alacsony, formáját tekintve kerek. A szemüreg alatt futó járomívek plasztikus bordákkal történő megjelenítése azt sugallja, hogy az azt ábrázolt egyénnek ez alapján előreálló. A maszk legkarakterisztikusabb megformált része az orr, amely alapvetően jellemző az egyénre és mindezen túl igen fontos taxonómiai bélyeg. Oldalnézeten jól érzékelhető az orrnak az arc síkjához való viszonya, esetünkben erősen kiálló és egyenes. Ez az europidokra jellemző sajátosság. Alulnézetben jellemző még – az orr állásának megfelelően – az orrcimpák alakja, amelyek ugyancsak erősen merészek és felfelé irányulóak. Az orrlikák, az europid típusra jellemzően, párhuzamosan helyezkednek el, alakjuk jellegzetesen keskeny.

A korszak embertani komponensei között alapvetően a hosszú agykoponyájú és keskeny arcú típusok (mediterrán) dominálnak – ez reprezentálja az „átlag” badeni embert.¹⁷ Ezzel ellentétben a balatonőszödi maszk férfi-arca egy széles arcú, ún. eurymorph embertani típus megjelenítésére utal (K. Zoffmann szerinti C/c típusokkal vethető össze).¹⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a badeni kultúra balatonőszödi álarcában egy ritka, a kultúrán belül alulreprezentált embertípust igyekeztek visszaadni. Ez az idegen europid típus alpi vagy steppei (gödörsíros kurgán, esetleg Tripolje-Usatovo) kultúrkörrel hozható összefüggésbe.

Balatonőszöd-Temetői dűlőben összesen 76 emberi csontvázat, ill. csontváz-maradványt tárunk fel, amely a Boleráz/Baden időszakhoz tartozik. Közülük mindössze egy, a 1277. gödörben feltárt 31. felnőtt női temetkezés mutat a maszkban ábrázolt férfihoz hasonlóan bizonyítható eurymorph/euryprosop vonásokat (**7. kép**).

Más utakon

Marija Gimbutas Európa nagy területén reprezentatív gyűjtést végezve a görög Pantheon ismert alakjaira visszavetített *arche*-típusokat azonosított őskori kultikus leletekből.¹⁹ Gimbutas proto-indo-európai isten-képének folyamatos kritikája az 1980-as évek végétől az őskori valóságossággal foglalkozók körében azt eredményezte, hogy nagyobb óvatossággal, általánosságokban fogalmazva közelítsenek témájukhoz, és alapvetően a leletekből és a jelenségek értelmezéséből induljanak ki – és onnan ne is rugaszkodjanak tovább. Ennek köszönhetően az őskori társadalmak vallását az őskultusz intézményének keretein belül tárgyalták, a rítusokat pedig átmeneti rítusokként írták le.²⁰

¹⁶ ZOFFMANN 2006.

¹⁷ Vö. a balatonőszödi 27. emberi temetkezés arc-rekonstrukciójával, amelyet Kustár Ágnes készített. Munkáját ezúton is köszönöm (**3. kép**).

¹⁸ Részletesen HORVÁTH – KÖHLER – KUSTÁR 2009. Köszönet Köhler Kittinek az adatokért.

¹⁹ GIMBUTAS 1974; EAD. 1989; EAD. 1991.

²⁰ Utóbbi A. van Gennep nyomán. Ember létünk sajátossága, hogy kettős lények vagyunk: biológiai és kulturális lények egyszerre. Tapasztalataink alapjául biológiai események szolgálnak, de azok a módok, ahogy ezeket az

A Jelképtár a maszkokat három csoportra osztja: színházi, halotti és rituális maszkokra.²¹ Megjegyzi, hogy a színházi maszkok a rituális maszkokból nőttek ki. A halotti maszkok annyiban köthetők a rituális maszkokhoz, hogy az elhunyt ezek segítségével a halotti szertartások során Őssé válik. A halotti maszk is egy másik tartományba vezeti át az elhunytat: lényegében ugyanaz a feladata, mint a rituális maszkoknak, csak az idő és a tér egy másik dimenziójában.

Minden maszk visszavezethető tehát végső soron egyetlen kategóriába: a rituálisba. Ezzel viszont, attól tartunk, megint egy semmitmondó kategóriát képeztünk, hacsak nem időzünk el bővebben a 'rituális' fogalmának lehetséges jelentései között.²²

Az etológia (elsőként Sir Julian Huxley) a régészetnél és az antropológiánál hamarabb ismerte fel a jelentőségét annak a folyamatnak, amelyet ma *ritualizáció*-ként ismerünk. Ezt a szót használta olyan jelenségekre is, amelyek az emberi és az állati törzsfajlásban mentek (mennek) végbe, és olyanokra is, amelyek csakis az emberi kultúra fejlődésében. A kettő között meglevő lényeges és közvetlen összehasonlíthatóság abban rejlik, hogy viselkedésmódok vagy testi jegyek, amelyek eredetileg egy faj fennmaradásának biztosítására fejlődtek ki, olyan szimbólumokká válnak, amelyek jelként szolgálják a faj egyedét egymás megértésében.²³

Az emberi törzsfajlás egyik legnagyobb vívmánya - és egyben szörnyű paradoxona - hogy éppen a vallás vált az egymás iránti megértés legfőbb közvetítő-eszközévé.

Nem azt akarjuk sugallni, hogy egy 5000 éves, valóban nem mindennapi tárgy nem lehetett kultikus célra használt eszköz vagy, hogy ebben a korszakban nem voltak kultikus, vallási ceremóniák. Bizonyára voltak, és elbogatellizálni sem akarjuk a kultikusság jelentőségét, mélységét - csak azt szeretnénk elérni, hogy ne a mai, vallásról alkotott koncepciózus felfogású, katekizmus-jellegű, ortodox világból közelítsük meg a késő rézkori társadalmak vallásosságát, mert az biztos hamis lesz. Ennek megfelelően a rítust ne kánonná rögzült liturgiának lássuk, inkább ad hoc, kísérletező jellegű próbálkozásnak - egy bizonyos forgatókönyvön belül. Az azonos típusú rituálék is mindig mások egy kicsit, mert maguk az esetek,

elkerülhetetlen szükségszerűségeket kulturális eljárások révén megéljük, végtelenek. Az emberek nem csak születnek, nemzenek és meghalnak, hanem szertartások révén lesznek azzá, amik. Az átmeneti rítusok ezt az alapvető paradoxont, biológiai és kulturális létünk ambivalenciáját teszik számunkra megélhetővé. A társadalmak ezek segítségével a beavatandó testén keresztül fejezik ki életfelfogásukat, normáikat. A szertartásoknak mindig ugyanaz a céljuk: egy meghatározott helyzetből egy másik, szintén pontosan meghatározott helyzetbe juttatják az egyént egy szertartás-soron át, amely elválasztó, határhelyzeti, és befogadó rítusok sorából áll. Ez a forgatókönyv azonban minden rítusra ráillik - tehát ha nem nevezzük meg konkrétan, hogy milyen rítusra gondolunk (pl. beavatási, termékenységi, stb.), akkor az átmeneti rítus-fogalommal még nem mondtunk gyakorlatilag semmit.

²¹ HOPPÁL et al. 1990, 152-153. Más, maszkokkal foglalkozó művek más felosztásokat alkalmaznak, mindegyikben lehetne azonban hibát, vagy hiányosságot találni. A Jelképtár felosztását egyszerűnek és klasszikusnak találtam, ezért itt ezt használtam.

²² A régészettudományban a „*rituális, rituálé*” kifejezéseket következetesen vallásossággal társítjuk, kultikus tartalommal töltjük fel. Az etológiában a „*ritualizáció, rituálé*” fogalom, pl. Konrad Lorenz munkáiban, nem jelent mást, mint egy ismétlődő, megszabott magatartást, viselkedés-sort, amelyet az egyed azért alkalmaz, hogy hétköznapjait erre a szokásra építve berendezkedjen, ennek segítségével eligazodjon a világban, megtalálja benne a maga biztos helyét, identitását, és megóvja magát a csalódásoktól. Úgy gondolom, hogy a rituálénak az etológiában alkalmazott jelentése ugyanúgy megtalálható az emberi életben is (beszélünk reggeli, esti rituálékról a fürdőszobában, a konyhában, vizsga/fellépés előtt-közben és után, stb., amelyek nem mások, mint rögzült, az idők során kialakított jó vagy rossz cselekvéssorok ahhoz, hogy közérzetünk jobbá, magabiztosabbá váljon: fel tudjunk ébredni, el tudjunk aludni, jól szerepeljünk, és így tovább). Bajosan lehetne ezeknek a szokásoknak némi bajelhárító szerepkörnél komolyabb vallási szerepet tulajdonítani. Jobban hangsúlyozni kellene azt, hogy ilyen hétköznapi, valaha spontánul indult, valamilyen szempontból bevált szokások alakították ki a később kánonná rögzült vallási liturgiákat, ünnepi rituálékat is. Nem kellene tehát kizárólagosan vallástörténeti értelemben használni egy, leginkább az életkörülményeinket, életritmusunkat alakító viselkedési formakört, főleg az őskorra vonatkozóan, mert félrevezető lehet, tekintve, hogy ebben a kezdeti stádiumban ünnepi vagy vallásos beállítottság - ha egyáltalán volt ilyen - szerves, egymástól el nem választható része volt a hétköznapi életnek.

²³ KOENIG 1970, 7-8.

a valóság, és a benne szereplő személyek is változnak, ezért a rítus az aktuális helyzethez adaptálódik. Ettől válik spontánná és játékosá.

Az afrikai *ndembu* nyelvben a rituálénak a *chidika* szó felel meg, amelynek másik jelentése: „speciális elkötelezettség”, vagy „kötelesség”. Ez összefüggésben áll azzal az elgondolással, hogy az embernek kötelessége tisztelni az ősi árnyakat, hiszen, ahogyan mondják: „*vajon nem ők nemzettek vagy szültek téged?*” A rituálék egy részét voltaképpen pontosan azért mutatják be, mert egyes személyek vagy egységet alkotó csoportok elmulasztották ezt a kötelességet, és ez szerencsétlenséget hoz rájuk. A rituálék célja az árnyak kiengesztelése.²⁴

Felhívjuk ugyanakkor a figyelmet egy a kulturális antropológiában már A. van Gennep óta ismert fogalomra is („*a szentség fogalmának ingadozása*”), amelyet később M. N. Srinivas és L. Dumont munkáikban *relatív szakralitás/profanitásként* írtak le. Nem jelent ez mást, csak annyit, hogy a szakralitás nem abszolút fogalom, hanem mindig kontextustól függ. Ennek figyelembe vétele pedig jelentősen átformálhatja az őskori társadalmakról alkotott képünket.

Nemcsak arról van szó, hogy teljesen hétköznapi tárgyak válhatnak bizonyos helyzetekben időszakosan szakrálissá – bár már ez is éppen eléggé megnehezítené helyzetünket.

Az eddigi adatok azt mutatják, hogy a badeni kultúra kifejezetten szertartásokra készített speciális kultusz-tárgyai, miután a szertartás bemutatása után elvesztették *manájukat*, szakrális szemétként, összetört állapotban hétköznapi szemetesgödrökbe kerültek. Amennyiben – éspedig a badeni kultúra szinte minden, régészeti kontextussal rendelkező, kultikusnak tartható lelete ide tartozik (kivéve a sírokban fekvő néhány idolt és antropomorf edényt, amelyek egyértelműen a halottkultuszhoz kapcsolódnak) – ez igaz, a leletek többsége már másodlagos helyzetben, hatalmukat veszítve, nem eredeti rendeltetési helyükön és szerepükben kerülnek elő.

Ez azért kiábrándító, mert ha tényleg létezett ez a badeni kultúrára jellemző speciális szokás, akkor az sem segít sokat az értelmezésben, ha ritka szerencsés módon néhány lelet normális körülmények között kerül feltárára: az előkerülési körülmények – az annyira hiányzó és óhajtott kontextus – már csak az eredeti funkció *utáni* stációt tükrözik.

Nem lehet eldönteni azt sem, mennyire volt ez a rítus, amelyen egy férfi-álarcot használtak: spontán;²⁵ vagy éppen hogy kialakult, rendszeresen bemutatott rítus már, esetleg ez után vált azzá szerte az igen nagy területen élő badeni kultúrában.²⁶

Bár az emberi és állati temetkezések a balatonőszödi településen véleményünk szerint nem természetes, hanem *erőszakos* hatásra következtek be,²⁷ a halottkultusszal járó megszkott tárgytipusok, amelyek a szabályos temetők sírjaiban mellékletként ismertek voltak korábban már a badeni kultúrában,²⁸ a feláldozott emberi temetkezések környezetében is megtalálhatók: ha nem is kísérelétként a temetkezés objektumában, de azok közvetlen környezetében. Más célból, és sokszor más formában ugyan, mégis az őskultusz, halottkultusz intézményét szolgálták tehát ezek a tárgyak a településeken is, nemcsak a temetőkben.²⁹

„Az őskultusz gyakorlatilag azonosítható a halottkultusszal, illetve főbb vonalaikban fedik egymást. A halottkultusz alapja nem a lélekben való hit, hanem az „iszonyatossá vá-

²⁴ TURNER 2002, 27.

²⁵ A spontaneitással a rítus játék-jellege válik erősebbé. A játék célja a mindennapitól eltérő világ létrehozása, beöltözéssel, állat-figurákkal, parodizálással, stb. A téli, halott, démonikus világ megjelenítésében (pl. temetési paródiák) nem a telet személyesítik meg, hanem azt a kollektív félelmet, amelyet az emberek ennek kapcsán éreznek. Azokban a momentumokban, amelyekben az álarcot leveszik, elégetik, a medvét megtáncoltatják, stb. a félelem legyőzése nyilvánvalóvá válik.

²⁶ Itt abból sem lehet kiindulni, hogy egyelőre egyetlen ilyen lelettel rendelkezünk: nem tudni, hányat rejt még a föld mélye.

²⁷ Vö. HORVÁTH 2004a; HORVÁTH 2006; HORVÁTH 2010.

²⁸ Pl. talpas kehely, kétosztatú tál, idól, különböző tárgyak miniatúr modelljei, egyéb ritka edénytípusok: függeszthető amfórák, antropomorf edények, stb.

²⁹ HORVÁTH 2010a; HORVÁTH 2010b.

lás"-érzése, amely a halott iránt érzett undor, és a halállal szemben érzett halálfélelem élményeiből tevődik össze. *Tulajdonképpen a halottal szemben érzett respektus és a halottkultusz nem tekinthető vallásnak, inkább: társadalmi intézmények.*" – írta Rudolf Otto.³⁰

A néprajzkutatók egyetértenek abban, hogy az európai népszokások maszkjai közös antik eredetre vezethetők vissza. Az ókori előképek átvétele adhat magyarázatot arra, miért oly hasonlóak a népszokások maszkos figurái és maguk a népszokások is Észak-Európától kezdve a Balkánig. Az alapmotívum az, hogy a közösség halott ősei (ezért az álarc és a tarka ruha) térnek vissza, és szembesítik az élőket a közösség hagyományos normáival.³¹ Az európai néphagyományban a maszk viselése elsősorban a farsangi periódushoz kapcsolódik.³² Vannak olyan nyomok, amelyek feltételezni engedik, hogy – tágan értelmezve az időszakot – a maszk a téli szokások kelléke és/vagy eszköze.³³

A legkorábbi színházi előadások fő elemét többnyire az átmeneti rítusokból kialakult, a legális anarchia (elsősorban a státusemelkedés és státusmegfordítás rítusai) karneváli szellemét megjelenítő előadások adták: táncok (pl. fegyvertánc), gúnydalok, a színjátás külön-böző fokai és formái, akrobata és bűvészműtáncok és ezeknek utánzásai, amelyek egyik alapvető kelléke volt a maszk.³⁴ A színjátás kezdetei a vaskorig visszavezethetők.³⁵ A korai színjátás pedig gyakran kapcsolódott halotti szertartásokhoz, halotti játékokhoz. Ezzel – legalábbis a vaskor időszakáig – régészeti példákkal is „egybemostuk” a Jelképtár által különválasztott három kategóriát. Úgy véljük, még inkább érvényesül ez a megállapítás a késő rézkor időszakában.

A római birodalom felbomlása során bekövetkező történelmi események dacára, és a keresztény vallás átformáló erejének ellenére a görög, etruszk, római, stb. városi civilizációk maszkos hagyományai több mint ezer év elteltével főbb vonalaiban megegyeznek a mai európai néphagyományokkal.³⁶

A korai vaskor második fele (Kr.e. 6-5. század) egy olyan határ, ameddig a kutatók elfogadható tényeket tudnak ennek bizonyítására felsorakoztatni. Mehetnénk azért ennél korábbra is – bár a bizonyíthatóság mértéke idővel arányosan csökkenne.

Nem tűnik logikátlannak, ha a maszk-ábrázolások egy időhorizonton vagy kultúrán belüli tömeges és bizonyos törvényszerűségeket mutató feltűnését, és így a középső-késői neolithikum időszakát jelöljük meg a maszkos alakoskodás lehetséges kezdeteként.³⁷

³⁰ OTTO 1997, 143-144.

³¹ Ld. SZILÁGYI 1981, 89, 26. jegyzet, további irodalommal, elsősorban MEULI 1975, 72, 211.

³² A farsang az az ünnep, amelynek gyökerei nem feltétlenül kötődnek az egyházi év alkalmaihoz, ez őrizhetett meg legtöbbit a pogány/antik hagyományokból.

³³ VEREBÉLYI 2007, 18.

³⁴ SZILÁGYI 1981, 78-79. Alapvető munkák: DIETERICH 1897; NICOLL 1931; MEULI 1975, Band 1: Zum Maskenwesen, 32-299.

³⁵ SZILÁGYI 1940; ID. 1981; ID. 2005. Görögországban az archaikus kor kezdetétől létezett kórusok ünnepeken előadott éneke, amelyet szatírnak öltözve, táncolva adtak elő. Nem mutatható ki azonban összefüggés a szatírdráma irodalmi műfajával, amelyet Kr.e. 500 körül vezetett be Pratinas Athénban (később követte a komédia). A Kr.e. 6. század utolsó harmadától mutattak be dithyrambos-kórusokat – eredetileg kizárólag Dionysosnak szóló kardalokat – Athénban, amelyeket Kr.e. 507-508 körül újjászerveztek. Etruriában a Kr.e 6-5. századtól bukkannak fel praedramatikusként tartható ábrázolások (edényeken, sírkamrák freskóin), amelyek görög előképeket követnek ugyan, fél évszázados késéssel, de új elemeket is tartalmaznak: a hivatásos etruszk színjátászók másodlagos feladata a halott-síratás volt. Rómában egy Liviustól fennmaradt hagyomány szerint az első hivatalos *ludi scaenici*-t Kr.e. 364-ben tartották, Etruriából behívott színészekkel, az *Atellana fabula* előadásai pedig oszk közvetítéssel kerültek Rómába.

³⁶ Pl. VEREBÉLYI 2007.

³⁷ Nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy az európai hagyomány a ma már sporadikusnak vagy esetinek tűnő paleolithikum időszakáig visszanyúl. A paleolit maszk-ábrázolások csekély száma nem csak a maszk-használat ritkaságával mutathat összefüggést, oka lehet a népsűrűség alacsony volta, és az azóta eltelt idő megsemmisítő ereje. A rejtőzködés, alakoskodás – amelynek egyik eszköze az álarc – az emberiség egyik alapvető és meghatározó jellemvonása, amely végigkíséri az emberiség fejlődését, és etológiai értelemben a faj fennmaradását segíti elő.

Vissza a régészeti értelmezéshez: antropomorf ábrázolások, mint lehetséges analógiák

2004-es tanulmányunkban sorra vettük a badeni kultúra minden antropomorf leletét, vizsgálva azok lehetséges formái, fogalmi kapcsolatát az álarc-lelettel, és úgy találtuk: nincsenek közös pontok. Lényegében egyéni intuíciót tételeztünk fel a tárgy készítőjéről. Próbáljunk mégis ebben az irányban tovább gondolkodni: tételezzük fel, hogy van átjárás, átfedés, akár ábrázolásban, akár fogalmi téren a Transzcendens különböző megjelenési formái között.

Ismerünk olyan régészeti kontextusokat az őskorból, és közelebbről a badeni kultúrából is, ahol többféle, kultikusnak tartott tárgy kerül elő egy jelenség részeként, mutatva, hogy egy rítusban, szertartásban vettek részt, még ha különböző tárgytípusokról van is szó.³⁸

Idolok

A badeni kultúra jellemző idol-típusa, a fej nélküli, vagy mozgatható fejű női idol-típus, és a maszk között nem tudunk összefüggést kimutatni. Lehet, hogy túlságosan elhamarkodtuk ezt a kijelentést, éppen amiatt, mert ezeknek az idoloznak nincsen fejük, és mivel nőket ábrázolnak. Ezért nem találtuk meglepőnek azt, hogy a férfi-ábrázolások más tárgytípusban más-képp vannak megformálva.

Igaz, hogy az antropomorf női kisplasztikáknak nincsen fejük, de valaha volt: és viselhetek álarcot. Másrésztől ismerünk két férfi-idolt, amelyek mellkasukon átvett szalagon tört viselnek, és ezek közül a Satu Nou-i példány szintén mozgatható fejű.³⁹ Lehet(ne) tehát összefüggés a férfi-idolok feje és a férfiarcot formázó maszk között.

Közös szál a két megformálás és tárgytípus közt a *szerepcsere* lehetősége is. Mind az idolok mozgatható, cserélhető feje, mind pedig a maszk, mint az arc elé tartott másik arc (*alterego/imago*)⁴⁰ a szerepjáték különböző variánsait jelentik, amely elem a badeni kultúra szertartási életében kiemelt fontosságot képviselt.

³⁸ Ilyen például a méhi 1. hamvasztásos sír, ahol az antropomorf urnák mellett női, fejvel rendelkező idolt találtak – ez az egyetlen ismert, fejvel rendelkező idola a badeni kultúrának (a fej felső része sérült volt, nem teljesen épen került hát a sírba!). Az idol fejének kialakítása az antropomorf edényekével azonos stílusú! Itt tehát két különböző tárgytípus (antropomorf edények, idol) került a halottkultusz keretében egymás mellé, megformálásukban viszont mutatnak közös vonásokat. BÁNFFY 1990-1991, 234; KOVÁCS 2002. Egy másik példa: Aljmaš (Hr): rituális állatáldozati gödörben idol-torzó feküdt. GRAMMENOS 2003, 161. Véleményünk szerint sokkal több ilyen, egymáshoz kapcsolható kontextus létezik, csak a kutatók többsége megelégszik a kultikus tárgyak önálló leközlésével, esetleg az objektum további leleteinek publikálásával, nem tekintenek ki szélesebben az objektum környezetét kísérő egyéb jelenségekre. Mivel a kultikus tárgyakból használatuk után kivonják a *maná*-t (vagyis összetörik őket), a lehető legkritikább esetben számítsunk arra, hogy a rítus elvégzése után eredeti helyén, épségben kerülnek elő. Számíthatunk viszont arra, hogy más kultikus jelenségek (emberi és állati áldozati gödrök) közelében, törötten fognak előbukkanni, hétköznapiak tűnő szemetesgödörökből.

³⁹ KALICZ 2002, Abb.22.5. Ismerve a korszak és a kultúra fémszegénységét, a román kutatók azt feltételezik, hogy a tör (és maga a fém-nyersanyag is) az Usatovo kultúra területéről származik. A Prut folyó vonaláig ebben az időszakban a régészeti lelőhelyeken nagyon kevés fémtárgy került elő, míg a Pruttól keletre fekvő területeken számos. C. Enăchescu szerint a Cernavodă III. kultúra törrel ábrázolt férfi-idoljainak lapos alakja, realiztikus megformálása, a diagonális bevésített díszítés, és a keresztzalag is keleti területeken élő kultúrák (Cucuteni-Tripolje) befolyását tükrözi vissza. ENĂCHESCU 2007, 116, 25. lábjegyzet.

⁴⁰ Az *alter ego* (másik én) egy második személyiség az emberen belül. Ezt a fogalmat a 19. század elején hozták létre, amikor a pszichológusok először definiálták a disszociatív személyiségzavart. Az alteregó kifejezés használatos irodalmi analízisekben és összehasonlításokban olyan szereplők leírására, akik pszichológiailag megegyeznek, illetve alteregói az írónak (vö. Kosztolányi Dezső/Esti Kornél), tehát olyan fiktív személyek, akik viselkedésükben, beszédükben és gondolataikban a szerzővel azonosak (Fernando António Nogueira Pessoa-nak például négy különböző „személyisége” alkotott más-más név alatt, stílusban és egyéniséggel). *Imágó*-nak eredetileg a római ősoket ábrázoló viasz mellszobrokat nevezték (vö. őskultusz/halottkultusz). A biológiában ma imágó a neve a rovarok utolsó fejlődési fázisának: a bából való kibújás utáni szakasz a teljes átalakulás (holometamorfózis, pete-lárva-báb-imágó/kifejlett, ivarérett, szárnyas rovar) esetén, illetve így nevezik az utolsó vedlés utáni szakaszt a részleges átalakulásnál (kérészek). Ugyanakkor ez a kifejezés a pszichoanalízis halott-

Vizsgáljuk meg, hogy a fej nélküli, mozgatható fejű idolk mely kultúrákban fordulnak elő Európa területén.⁴¹ Ezt a kérdéskört már Makkay János és Kalicz Nándor is kutatták,⁴² ám azóta újabb leletek kerültek elő, illetve talán más szempontból nézve, az egykori analógiák mára már nem tarthatók jónak.

Mozgatható fejű idolk elsőként a Vinča kultúrában tűnnek fel: pl. Liubcova-Ornița, Turdaș;⁴³ azt követően pedig a Balkán területéről Vidra,⁴⁴ Jilava,⁴⁵ majd Mandalo, Tsapocha Magula, Vinča,⁴⁶ Šuplevec, Polyplatanos, Vaksevo,⁴⁷ Kolarovo,⁴⁸ Tumba bei Crnobuki,⁴⁹ Kruseanska Cuka,⁵⁰ Bakarno Gumno,⁵¹ Maliq II.⁵² lelőhelyekről. Utóbbiakat több szerző kezelte már kiemelten:⁵³ mivel a badeni kultúrát közvetlenül megelőző korszakból valók (thesszáliai késői neolitikum, Dimini, Rachmani kultúrák), ezért, mint a badeni kultúra lehetséges, közvetlen előzményeiként tekintettek rájuk. Šuplevec és Crnobuki lelőhelyeken például a Cernavodă I és III. települési rétegek egymást követték, feltételezhető volt a valódi kontinuitás.⁵⁴

Nem mehetünk el azonban szó nélkül a Liubcova/Alsólupkó-Ornițan előkerült valóban egyedi Vinča-plasztika mellett: az egyetlen őskori ábrázolás, amely egy kompozícióba foglalja a maszkot és az idolt (**4. kép**). A romániai lelőhelyen feltárt mozgatható fejű idolk álló helyzetű testét bevágott vonalak díszítik, amelyek a felsőtesten ing-vagy tunika-szerű felsőrészt, a lábán pedig vízszintesen bordázva harisnya-, vagy nadrág-szerű, szorosan a testhez simuló ruhát imitálnak. Nyakán közepesen medálos nyakláncot visel. Karjai könyék-tájban és kézelőin átfúrtak, az idolk felfüggesztése céljából. Behajlított bal karjában hónalja hajlatához maszkot szorít, kinyújtott jobb kezében aszkosz-szerű szertartási edényt fog. Lábujjai letörtek. Egy földfelszínen álló, leégett ház romjai közt került elő négy további antropomorf és zoomorf figurával.⁵⁵

Az irodalmi közlések nem utalnak néhány, még képről is megfigyelhető részletre: az idolk neme feltehetően nő: a hónaljnál mindkét oldalon látható apró, felgyűrődés-szerű kidudorodások melleket jelölnek. A hóna alatt tartott maszk alakja eltér a kultúra C fázisában szokásos maszk-formáktól.⁵⁶ A maszknak nyitott arcnyílásai: szeme, és határozottan lefelé görbedő (tragikus jellegű) szája van.

Azt kell mondanunk, hogy ezzel a figurával új ábrázolásmód és plusz-jelentés került a Vinča kultúra addig is gazdag szakrális életébe. A bármikor helyettesíthető, pusztuló

mitológiájának egyik szakkifejezése is: az imágó a szülőről alkotott kép, amelyet a páciens még gyerekkorában temetett el a tudatalattijába, és amelyhez gyerekes képzelgések fűződnek.

⁴¹ Leegyszerűsítjük a kutatást azzal, hogy csak az európai darabokat tárgyaljuk, és nem vesszük figyelembe, hogy már a Halaf kultúra lelőhelyein található ilyen típusú idolk: vö. MAKKAY 1962.

⁴² MAKKAY 1962; KALICZ 1981, ID. 2002.

⁴³ HANSEN 2007, Taf. 290.2; 291.1, 3.

⁴⁴ Karanovo V.: HANSEN 2007, Abb. 128.

⁴⁵ Gumelnița: HANSEN 2007, Taf. 433.1.

⁴⁶ IBID. Taf. 473.

⁴⁷ IBID. Taf. 474-475.

⁴⁸ IBID. Abb. 169.

⁴⁹ IBID. Taf. 478.2.

⁵⁰ IBID. Taf. 480.1.

⁵¹ IBID. Taf. 481.2-3.

⁵² IBID. Abb. 169.

⁵³ MAKKAY 1962, KALICZ 2002, HANSEN 2007, 275-280.

⁵⁴ IBID. 2007, 276. Ezt a beszúrt fejű idolk-típust összefüggésbe hozza a lófejes jogarok és az ún. „Ringidol”-ok elterjedésével, és steppei (kurgán) hatásnak véli.

⁵⁵ LUCA - DRAGOMIR 1987; LUCA 1989; DRAȘOVEAN - CIOBOTARU 2001; SCHIER 2005, 71. Datálásában és előkerülési körülményeiben némi ellentmondás mutatkozik: LUCA - DRAGOMIR 1987 szerint C-D fázisra keltezhető, és házban került elő, SCHIER 2005 szerint C fázis, és szőrványlelet.

⁵⁶ TASIĆ 1973 és GIMBUTAS 1974, 65. alapján a maszk formájának a Vinča-Pločnik (C-D) fázisban pentagonnak kellene lennie, először a szem kiemelésével, később az arc teljes díszítésével (piktoriális stílus). A Liubcova-i idolk kezében tartott maszkkal és az Uivar-i önálló álarc-lelettel ellentétben az idolk fején megjelenő maszkoknak soha nincsen ábrázolva a szája.

anyagból készült, hiányzó fej, mely a halandó egyedet jelképezi, a szilárdan kézben tartott, bárkinek az arcára illő maszk mellett az élők behozhatatlan hátrányát, esendőségét, az egyedek (időbeni?) felcserélhetőségét üzeni egy mindig változatlan, komor-szigorú, folyton jelenlévő, halhatatlan erővel, egy folytonos leszármazási vonallal szemben, amelyet a maszk (mint az ősök szelleme, árnya) képvisel. Ugyanakkor ezt az egyénnél magasabb szerveződési szintű, transzcendens hatalmat az élők mégis kezükben tartják, általuk és bennük testesül meg, még ha csak szolgálóik is ennek a hatalomnak.

Mivel ismét egyedi leletről van szó, nem mérhető fel, hogy a cserélhető fejűség és a maszk egy kompozíción belüli ábrázolása, a két, külön-külön is hasonló elképzelés alaki összefonódása mennyire vált kanonikussá a késői Vinča kultúrában, és milyen úton-módon öröklődött tovább a Balkán területén élő későbbi kultúrák életében. Szétválva önálló idol és maszk-leletekre, különböző változatokban, jelentésmódosulásokkal és akár jelentés-vesztéssel elérhető-e a badeni kultúrához a fent részletezett úton?

A Balkán késő rézkort megelőző kultúráinak és a badeni kultúrának a cserélhető fejű idolkon terén feltételezett kapcsolata lassan fél évszázados vizsgálat tárgya, és sem bizonyítani, sem elvetni nem sikerült teljességében. Mégis csak egy lehetőség, mert cserélhető fejű idolkon a nyugat-európai késői neolitikumban is megjelentek: pl. a francia Noyen-sur-Seine tartományban.⁵⁷

Figyelmeztetnünk kell tehát egy másik, új, még az előzőnél is kidolgozatlanabb kutatási irányra: elképzelhető - a gynekomorff edényekhez hasonlóan⁵⁸ - a szertartási élet egy másik emblemikus tárgyáról, az antropomorff kisplasztikákról, hogy nem balkáni eredettel kerültek a badeni kultúrához. Az idolkon hamarabb tűnnek fel a nyugat-európai területen is a badeni kultúránál, és ez az irány, illetve a korábbi megjelenés a kerék, kocsi, szántás, fogatolás, a másodlagos termékek forradalma, és a már említett keblés edények mellett egy közép-nyugat-európai független, egymásra épülő fejlődést mutathat.⁵⁹ Ezen a területen az idolkon kívül a magaslati szentélyek környezetében előkerülő kő-sztéléket említhetjük még antropomorff ábrázolásokként.⁶⁰

Maszkok

A balatonöszödi lelet értelmezésénél összehasonlítással felhasználhatjuk más kultúrák önálló álarc-leleteit is. Abból indulunk ki, hogy az antropomorff leletek - így az álarckon is - valamilyen formában mindig reflektálnak a közösség igényeire, akár tipikusságukkal/atipikusságukkal, realizmusukkal vagy éppen sematizáltságukkal, mégis visszatükrözik valamilyen formában az adott közösség szimbólum-rendszerét, magáról alkotott antropológiai képét.⁶¹

⁵⁷ HANSEN 2007, 288, Abb. 185.1, 2; 312.

⁵⁸ Elsőként J. Petrasch munkájában, összefoglalóan HORVÁTH 2010a.

⁵⁹ PÉTREQUIN et al. 2006; a badeni kultúra vonatkozásában: HORVÁTH in print.

⁶⁰ A magaslati szentélyek környezetében előkerülő sztélékről úgy tartják, hogy az ősokeket jelenítik meg, és az volt a funkciójuk, hogy közösségek területi határait jelöljék. TECCHIATI 2004, FEDELE 2004. Magyarországon területén két sztélé került elő eddig (eltekintően a temetők sírjainál megfigyelt kőpakolásokról, pl. Pilismarót-Basaharc, Budakalász-Luppa csárda, Ózd-Center, stb. esetében, mert ezeket nem tekintjük sztélének). Budapest-Káposztásmegyer-Farkaserdőn a badeni kultúra településén, állati és emberi temetkezések környezetében találtak egy négyszögletes, 240 cm magas, 600 kg súlyú, budakalászi mészkőből faragott sztélé, másodlagos helyzetben. Az oszlop lekerekített végén sematikus emberi arcot alakítottak ki. ENDRŐDI 1995; ENDRŐDI 2004, 33-34, 57. Kép, Kat. Nr. 107. A másik példány kurgántemetkezés és badeni temető sírjai között került elő Mezőcsát-Höröcsögösön, egy gödörbe állítva, in situ helyzetben. A kvarcosodott homokkőből durva hasáb alakúra faragott oszlop 175 cm magas. KALICZ 1999, 68, 3-4. képek. A káposztásmegyeri lelet az Alpok irányába, míg a mezőcsáti a steppei kurgánkultúra felé mutat kapcsolatot véleményünk szerint.

⁶¹ Ld. pl. WELLS 1967, 16-17. A *Lenapé* (*Delaware*) álarckon a törzs tipikus szembetegsége, a trachoma jelenik meg, a perui *chimu* periódus antropomorff megformálású, ún. *huacos* edényein a szintén gyakori nyúlajkúság, irokéz álarckon az arc aszimmetriáját okozó paralitikus elváltozások, afrikai maszkokon és figurákon az ott szintén jellegzetes elefantiázis, és a köldöksérv.

Itt röviden csak azokkal a darabokkal foglalkozunk, amelyek megfelelő ásatási körülmények között kerültek elő, mivel nemcsak stíluskritikai úton szeretnénk elemezni őket, hanem inkább régészeti kontextusukat hasonlítani össze.

Az Uivar-i tell-településen előkerült maszk-töredék (C fázis) ház-omladék között fektetve, egy alapozó-árokban. Feltehetően a ház falának dekorációjaként készítették, anyaga ugyanis durva iszapoltású és soványítású ún. építő-agyag, amely másodlagosan, a ház pusztulása során égett ki. Az élet-nagyságú jobb arc-fél formája alapján az arc pentagonális, díszítetlen, amely megegyezik a korszak idolkáinak feltűnő maszk-ábrázolásokkal. Eltér viszont azoktól abban, hogy szája van, és a szájüregben fogai voltak beragasztva.⁶² A közlések szerint építési alapító-áldozat volt.⁶³ Bár egyedi lelet, jól illeszkedik a Vinča kultúráról ismert képbe, mutatva, hogy a házi kultuszok lakóházak sarkaiban, családi szinten folytak.⁶⁴

A bulgáriai Várna kultúra a Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI. kultúra helyi, lokális csoportja. 1972-1986 között, az összesen 294 síros, aranyban kivételesen gazdag várnai temetőben több szimbolikus sír (ún. *kenotáfium*) került feltárássra. A szimbolikus temetkezésekben nem található csontváz, a testet (ill. a fejet) agyagból készített másuk helyettesíti (2, 3, 15. sírok). Életükben feltehetően a közösség kiemelkedő alakjai (vezetői?) voltak.⁶⁵

A *kenotáfium*okban előkerült életnagyságú, agyagból mintázott, arany-ékszerekkel díszített fej-plasztikákat halotti maszkokként emlegetik. Az arcokat státusz-megjelölő ékszerek díszítik: a homlokon arany pántdiadém, arany fül-karikák a fülcimpákban, arany testékszerek az áll alsó sarkaiban. Két arany-gomb helyettesíti a szemet, és egy aranypánt a száj helyét. A száj alatti területre aranytüket szúrtak. A sírban található további leletek szintén rangjelző tárgyak.⁶⁶

Nem ismert, hogy a közösség vezetőinek *tetemével* mi történt: véleményünk szerint a halotti szertartások esetükben eltértek a hagyományos szokásoktól, és a *corpus*-ukat más eljárásnak vetették alá.⁶⁷ Megjegyezzük: amennyiben valós személyiségekként léteztek. Elképzelhető ugyanis, hogy a jelképes sírokban a helyi közösség gazdagságának, jólétének szimbóluma testesült meg.

Ami viszont valóban érdekes: a szimbolikus sírokban feltárt ünnepi, ceremoniális öltözék a kiegészítő, rangjelző tárgyakkal, ékszerekkel (arc és test-*piercing*-ek) a térség hasonló korú idolkáinak arcán és testén ábrázolásként a maga teljességében visszaköszön.⁶⁸ Az idolkák tehát ugyanazt a szertartási öltözetet viselik, mint az elit, halotti pompájában! (5. kép)

A Hallstatt B2/B3 periódusra tehető későbronzkori, urnamezős kultúra helyi csoportjába (Schlesischen Kultur/sziléziai kultúra) tartozó településen, a 257. gödörben került elő életnagyságú, agyagból kiégetett maszk töredéke. Feltűnő rajta az orr precíz, modellszintű kidolgozása, és díszítettsége.⁶⁹ Sajnos, az objektum környezetére vonatkozóan nem rendelkezünk információkkal.

Végül a Hallstatt B/C időszakba sorolható Kyjatice kultúra barlangi leletét említjük: a Majda-Hrašková barlangban szarvas-koponyával együtt emberi arccsontból készült maszkot

⁶² Foggal ellátott maszkokat egyelőre csak a Sinai-félszigetről ismerünk (Nahal Hemar, Horvat Duma), ezek azonban kőből készültek, életnagyságnál valamivel nagyobbak, és feltehetően szentélyek berendezéseit alkották. SEIPEL 1998, 19-20.

⁶³ SCHIER - DRAȘOVEAN 2004, 183; SCHIER 2005.

⁶⁴ PL. BÁNFFY 1990-1991.

⁶⁵ H. Todorova szerint a sírok egy királyi családot képeznek, amelynek tagjai egy férfi, egy nő, egy fiatalember és két kislány volt. TODOROVA 1992.

⁶⁶ LICHARDUS - FOL 1988.

⁶⁷ Az arc konzerválásának szándéka viszont oly ősi, és szerteágazó párhuzamokat mutat, amelynek nyomába most nem eredünk, közös vonásuk viszont, hogy mindig csak az *elit* körében mutatkozik. Vö.: Közel-Kelet, kerámia előtti neolitikum: SCHMANDT - BESSERAT 2002; de: steppe-régió is, katakombasíros kurgánok népe: PL. MARŠÁLEK 1999, 134, Abb. 7.21.

⁶⁸ PL. Karanovo, VI. települési szint, GIMBUTAS 1989, Fig. 325.

⁶⁹ HRALA - ŠPAČEK 2002, 90-91. A díszítés - a szerzők szerint - tetoválást jelöl.

találtak. Értelmezése során tánc-, vagy harc-maszkként határozták meg, és a koponyacsontokra felépített agyag és egyéb szerves anyagokkal preparált Új-Britannia álarcokban találták meg formai párhuzamát.⁷⁰ Véleményünk szerint ez a tárgy fejezi ki leginkább az őskultusz és a halottkultusz azonosságát: egy halott arccsontjaiból felépített élethű arcmás (hasonlóan a koponya-plasztikákhoz), *post mortem* manipuláció, kifejezetten rituális célra használva.⁷¹ (6. kép)

Összegzés

Bármennyire is általánosító, az a véleményünk, hogy a balatonőszödi késő rézkori maszkban is egy *Őst* ábrázoltak. Feltételezésünket nem csak arra alapozzuk, hogy ezzel a megjelöléssel nagyot nem tévedhetünk, inkább abból indulunk ki, hogy a maszk-viseletnek, akármilyen színes képet mutat is, van egy vaskorig visszavezethető európai hagyománya, és hogy ez a hagyomány kevésbé bizonyítható módon ugyan, de legalább a neolithikum időszakig visszanyúl. Az európai hagyomány közös abban, hogy az alakoskodás a téli időszak naptári ünnepeihez kötődik (vegetációs-termékenységi rítusok sorából áll), és a maskarákban a közösségek *Ősei* jelennek meg.

A balatonőszödi lelet azonban kivételes abból a szempontból, hogy a megformálás során nem a badeni kultúra általános, legnagyobb számban reprezentált embertípusát kívánták visszaadni, hanem egy ritka, mondhatni talán idegen (bevándorló, leigázó?), de az antropológiai feldolgozások szerint mindenképpen alulreprezentált egyedet, aki része volt ugyan a társadalomnak (uralkodó elitje, alantas sorba döntött szolgálai rétege, egyenrangú fele?), de kis százalékat képviselte. Akár az asszimiláció, akár az alázat, vagy az uralkodási hajlam öltött testet e szándékban, beemelték a szertartási életbe, mint fontos, meghatározó (új) elemet.⁷² A - mondhatni - maroknyi ember származását tekintve két potenciális irányt mutat: közép-nyugat-európai,⁷³ vagy kelet-európai, steppei nép-töredékeket.⁷⁴

Végül, mindenfajta célú és korú álarc-viselet két - véleményünk szerint - legfontosabb közös tulajdonságát emeljük ki. Az egyik, hogy az álarc - a narkotikumokhoz hasonlóan - alapvetően egy tudatmódosító (nem szer), hanem tárgy. Hatásmechanizmusában a kémiai anyagokhoz hasonlóan eléri, hogy az egyed az életét meghatározó szerzett vagy öröklött gátlásoktól megszabaduljon, és rövid ideig ezektől elszakadva, mentesülve mindennapos szociális és egyéni szerepe alól, lelkiismeretével feldolgozható, nem hétköznapi cselekedeteket hajthasson végre. Az ekkor elkövetett, a mindennapokban akár büntetendő kategóriába tartozó cselekedetek alól a rítus szentsége feloldozást adott számára.

⁷⁰ Hasonló darabot őriz a budapesti Néprajzi Múzeum is: BODROGI 1981, 109, VII. kép. A Gazelle-félszigeten (Melanézia, Új-Britannia) élő *tolai* (*gunantuna*) népnek a férfitársaságához, az ún. *iniet* szövetséghez kapcsolódik ez a maszkforma, amelyet a szövetség meghalt vezetőinek koponyáiból készítenek.

⁷¹ Érdekessége, hogy egy olyan „antikizálódó” kultúr-millióben, ahol Kleinkein (HC), Sindos (115. sír), és Trebenishte (Kr.e. 6. század) elit harcos-temetkezéseiben görög importtárgyakkal együtt fegyverzeti (páncél, sisak) elem részeként kerülnek elő élethű arany és bronzlemezekből arcmaszkok temetkezési mellékletként. A Kyjaticke kultúra lelete szinte egyfajta *reliktum* ebben a világban. HORVÁTH 2004, 207.

⁷² Az átvétel formája azonban ismeretlen: teljes adaptáció vagy *peregrinus* rítus is lehet, utóbbira példaként vö.: SZILÁGYI 1981, 84.

⁷³ Vö.: HORVÁTH in print.

⁷⁴ Vö.: HORVÁTH 2006a, 115-116; HORVÁTH et al. in print. Keleti, steppei kurgánhatásnak tartjuk a halotti szokásokban megjelenő sztélé-állítást (vö. mezőcsáti kő-sztélé). A késő Tripolje CII kultúra idején lejátszódó badenizálódási folyamatokról ld. VIDEIKO 2004. A két kultúra közötti interaktív kapcsolatok elsősorban nyersanyagokra (kova, kő, réz), mezőgazdasági ismeretekre, valamint ideológiai, kultikus szokásokra irányultak a szerző szerint. Y. Videiko szerint ez utóbbi mellett szól a Sofievka-típusú temetők megjelenése a badeni kultúrában. Hozzátennék még a férfi-princípium megjelenését, átvételét a kultuszokban idollok (Cernavodă III) és maszk formájában, valamint a *pseudo-kernosok* megjelenését, vö.: HORVÁTH 2004, 226.

A balatonőszödi álarcot téli, vegetációs rítusokhoz kapcsolódóan készítették. Amennyiben – másodlagos helyén ugyan – de közvetlen környezete egykori használatát meghatározza, úgy a szertartás-sor része volt emberi és állati véres áldozat, valamint libáció (étel, ital), és tűz-áldozat is. Talán ezt az ősi, véres égő-áldozatot válthatta fel a későbbi korokban az emberi/állati jelmez vagy bábu állítása, a rítus végén pedig annak elégetése, vízbe dobása.

BIBLIOGRÁFIA

BÁNFFY 1990-1991

Bánffy, E.: Cult and Archaeological Context in Central- and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Calcolithic. *Antaeus* 19-20 (1990-1991) 183-251.

BODROGI 1981

Bodrogi T. (Szerk.): Törzsi művészet. 1. Kötet. Ausztrália, Óceánia, Afrika. Corvina kiadó, Budapest, 1981.

DIETERICH 1897

Dieterich, A.: Pulcinella. Leipzig, 1897.

DRAȘOVEAN – CIOBOTARU 2001

Drașovean, F. – Ciobotaru, D.: Neolithic Art in Banat. Catalogue of the exhibition, Solness, 2001.

ENĂCHESCU 2007

Enăchescu, C.: The Cernavodă III Boleráz Phenomenon: Eneolithic, Kupferzeit, Jungsteinzeit or Early Bronze Age. In: Galanaki, I. - Tomas, H. - Galanakis, Y. - Laffineur, R. (eds.): Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders. *Aegeum* 27, *Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UT*, 2007, 113-118.

ENDRÓDI 1996

Endródi, A.: Erscheinung der Steleerrichtung in Ungaren. *Notizia Archaeologica Bergomensi* 3 (1995) 305-319.

ENDRÓDI 2004

Endródi, A. (szerk.): Hétköznapi és vallásos élet a rézkor végén. A Baden-kultúra 5000 éves emlékei Budapesten. – Everyday life and spirituality at the end of the Copper Age. 5000 years old remains of the Baden Culture in Budapest. Budapesti Történeti Múzeum kiállítása, 2004. december-2005. március, Budapest, 2004.

ELIADE 1999

Eliade, M.: Misztikus születések. Budapest, 1999.

FEDELE 2004

Fedele, F.: Monoliths and human skeletal remains: ritual manipulation at the Anvòia ceremonial site, Ossimo (Val Camonica, Italy). *Notizia Archaeologica Bergomensi* 12 (2004) 49-67.

GENNEP 2007

Van Gennep, A.: Átmeneti rítusok. [Les rites de passage.] Budapest, 2007.

GIMBUTAS 1974

Gimbutas, M.: The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images. Thames and Hudson, London, 1974.

GIMBUTAS 1989

Gimbutas, M.: The Language of the Goddess. Thames and Hudson, London, 1989.

GIMBUTAS 1991

Gimbutas, M.: The civilisation of the Goddess: the World of Old Europe. Harper, San Francisco, 1991.

GODS AND HEROES 2000

Gods and Heroes of Bronze Age Europa. The roots of Odysseus. 25th Council of Europe Art Exhibition, eds.: Demakopoulou, K. – Eluere, C. – Jensen, J. – Jockenhövel, A. – Mohen, J.-P., Germany, 2000.

GRAMMENOS 2003

Grammenos, D. V. (ed.): Recent research in the Prehistory of the Balkans. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 3, Thessaloniki, 2003.

HANSEN 2007

Hansen, S.: Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. *Archäologie in Eurasien*, Band 20, 2007, Mainz.

HORVÁTH 2002

Horváth T.: Rejtőzködő múlt. Rézkori álarc az M7-esen. *Élet és Tudomány* 57. évfolyam 23. szám, 2002. június 7, 711-714.

HORVÁTH 2002a

Horváth T.: An unique anthropomorphic representation of Baden culture. *Antaeus* 25 (2002) 423-426.

HORVÁTH 2002b

Horváth T.: Késő rézkori agyagmaszk Balatonőszödről. *Ősrégészeti Levelek* 4 (2002) 31-40.

HORVÁTH 2004

Horváth T.: A new human representation from the Baden Culture: Mask from Balatonőszöd. *ActaArchHung* 55 (2004) 179-237.

HORVÁTH 2004

Horváth T.: Emberi vázakat tartalmazó objektumok Balatonőszöd-Temetői dűlő badeni lelőhelyről. – Human burials from Balatonőszöd-Temetői dűlő. *SMK XVI* (2004) 71-109.

HORVÁTH 2006

Horváth T.: Állattemetkezések Balatonőszöd-Temetői dűlő badeni lelőhelyen. – Animal burials in the Late Copper Age Baden Site: Balatonőszöd-Temetői dűlő. *SMK* 17 (2006) 107-152.

HORVÁTH 2006a

Horváth T.: A badeni kultúráról – rendhagyó módon. – About Baden Culture – An irregular Approach. *JAMÉ XLVIII* (2006) 89-133.

HORVÁTH 2010a

Horváth T.: Manifestation des Transzendenten in der Badener Siedlung von Balatonőszöd-Temetői dűlő – Zeremoniengefäße. *ActaArchHung* 2010, 61, 1-48.

HORVÁTH 2010b

Horváth T.: Manifestationen des Transzendenten in der Badener Siedlung von Balatonőszöd-Temetői Dűlő – Kultgegenstände. *PZ* 2010, 85, 79-119.

HORVÁTH 2010c

Horváth T.: Transcendent phenomena in the Late Copper Age Bo-leráz/Baden settlement uncovered at Balatonőszöd-Temetői dűlő: human and animal „depositions”. www.jungsteinSITE.de, 1st of Spetember, 2010.

HORVÁTH in print

Horváth T.: A szárazföldi szállítás kezdetei és hatása a badeni kultúra életében. Nyíregyházi *JAMÉ* 2010, in print.

HORVÁTH – SVINGOR – MOLNÁR 2006

Horváth T. – S. Svingor É. – Molnár M.: Újabb adatok a baden-péceli kultúra keltezéséhez. *Archeometriai Műhely* 2006 III:3, 19-30.

HORVÁTH et al. 2009

Horváth T. – Köhler K. – Kustár Á.: Életmód és habitus a késő rézkori badeni kultúrában régészeti és antropológiai adatok alapján. – Lifestyle and mental habits of the Late Copper Age Baden culture in the light of the archaeological and anthropological evidence. In: (szerk.: Bende L. – Lőrinczy G.) *Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésnapjának 100. évfordulójára*. Szentes, 2009, 269-277.

HORVÁTH – SIPOS – TÓTH in print

Horváth T. – Sipos Gy. – Tóth M.: Adatok Balatonőszöd-Temetői dűlő, késő rézkori rituális álarc keltezéséhez. – Datas for the dating of the Late Copper Age mask of Balatonőszöd. *Antaeus* 2010, in print.

HOPPÁL et al. 1990

Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy.: *Jelképtár*. Curiositas III, Budapest, Helikon, 1990.

HRALA – ŠPAČEK 2002

Hrala, J. – Špaček, J.: Ein spätbronzezeitlicher Maskenfund aus Mittelböhmen. *PA XCIII* (2002) 88-107.

KALICZ 1981

Kalicz N.: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. XI. Internat. Symp. Über das Spätneolithikum und die Frühbronzezeit. Xanthi 4-10 Oktober 1981. *Symposia Thracica* 1981, 232-256.

KALICZ 1999

Kalicz N.: A késő rézkori Baden kultúra temetője Mezőcsát-Hörcsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson. – Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát-Hörcsögös und in Tiszavasvári-Gyepáros. *HOMÉ* XXXVII (1999) 57-102.

KALICZ 2002

Kalicz, N.: Eigenartige Anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. – A rézkori Baden kultúra sajátos ember alakú plasztikája a Kárpát-medencében. *BudRég* XXXVI (2002) 11-55.

KOENIG 1970

Koenig, O.: Kultur und Verhaltensforschung. Einführung in die Kulturethologie. Mit einem Vorwort von Konrad Lorenz. München, 1970.

KOVÁCS 2002

B. Kovács I.: A méhi istentriász és népe. Gömör-Kishont az őskorban (I.) Bratislava, 2002.

LICHARDUS - FOL 1988

Lichardus, J. – Fol, A. (Hrsg.): Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saarbrücken, 1988.

LORENZ 2001

Lorenz, K.: Az állati és emberi viselkedésről. I-II. Totem kiadó, Budapest, 2001.

LUCA 1989

Luca, A. S.: Daten bezüglich der „Statuette von Liubcova-Ornița“ (Jud. Caraș-Severin). *Dacia* 33 (1989) 230-233.

LUCA - DRAGOMIR 1987

Luca, A. S. – Dragomir, I.: Daten über bis jetzt unbekannte Statuette von Liubcova-Ornița (Kreis Karaș-Severin). *Banatica* 9 (1987) 30-42.

MAKKAY 1962

Makkay J.: Die balkanischen, sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung. *ActaArchHung* XIV (1962) 1-24.

MARŠÁLEK 1999

Maršálek, J.: Katakombní kulturní komplex na Ukrajině a v přilehlých oblastech. – The Catacomb cultural complex in the Ukraine and in the neighbouring areas. *Praehistorica* XXIV (1999) 123-155.

MEULI 1975

Meuli, K.: Gesammelte Schriften von Karl Meuli. I. Hrsg.: Gelzer, von T. Basel/Stuttgart, 1975.

NICOLL 1931

Nicoll, A.: Masks, Mimes and Miracles. London, 1931.

OTTO 1997

Otto, R.: A szent: az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz (The holy: The irrational and connection of the rational hidden in divine thought) Osiris, Budapest 1997

PÉTREQUIN et al. 2006

Sous la direction de Pétrequin, P. - Arbogast, R.-M., Pétrequin, A.-M. - Willigen, van S. - Bailly, M.: Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europa pendant les IVe et IIIe ère. Centre National de la Recherche Scientifique, Centre d'études Préhistoire, Antiquité, Moyen Âge, CRA 29 Monographies, Paris, 2006.

PÓCS 2007

Pócs É. (szerk.): Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a Transzcendensről V. Balassi Kiadó, Budapest, 2007.

SCHIER 2005

Schier, W. (Hrsg.): Masken, Menschen, Rituale. Alltag und Kult vor 7000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien. Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg, 21. April - 10. Juli, 2005. Katalog zur Sonderausstellung Masken-Menschen-Rituale.

SCHIER - DRAȘOVEAN 2004

Schier, W. - Drașovean, F.: Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998-2002). Mit Beiträgen von H. Becker, E. Fischer u. M. Rösch, A. Kadereit, S. Scharl u. S. Suhrbier, B. Sponholz, A. Tillmann. *PZ* 79 (2004) 145-230.

SCHMANDT - BESSERAT 2002

Schmandt-Besserat, D.: From behind the mask: Plastered skull from Ain Ghazal. *Origini* 24 (2002) 95-141.

SEIPEL 1998

Eipel, W. (Hrsg.): Land der Bibel: Schätze aus dem Israel Museum Jerusalem. Katalog zur Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien. Jerusalem, 1998.

SZILÁGYI 1941

Szilágyi J. Gy.: Atellana. Tanulmányok az antik színjátszásról. Budapest, 1941.

SZILÁGYI 1981

Szilágyi J. Gy.: Impletæ modis saturæ. *Antik Tanulmányok* XXVIII (1981) 65-103.

SZILÁGYI 2005

Szilágyi J. Gy.: Egy szatír-kórus. Szirénzene. Ókortörténeti tanulmányok. Osiris, Budapest, 2005, 65-72.

TASIĆ 1973

Tasić, N.: Neolitska plastika. Belgrade, 1973.

TECCHIATI 2004

Tecchiati E, U.: Luoghi di alto e assetti territoriali nell'età del Rame della regione atesina. *Notizia Archaeologiche Bergomensi* 12 (2004) 15-31.

TODOROVA 1992

Todorova, H.: Zur Frage s.g. „Symbolischen Bestattungen“ des kupferzeitlichen Gräberfelds Varna 1. *Balkanica* XXIII (1992) 255-263.

VEREBÉLYI 2007

Verebéliyi K.: Maszk és maskara. In: Pócs 2007, 15-28.

VIDEIKO 2004

Videiko, Y.: Late Tripillya and Baden Cultures: Facts and Character of Interaction. In: Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für V. Němejcová-Pavúková. Hrsg.: B. Hänsel, E. Studeniková, *Internationale Archäologie Studia Honoria* 21 (2004) 355-367.

VLČEK – KUKLA 1959

Vlček, E. – Kukla, J.: Halštatské kultovní masky z lidských lebek z Hraškovy jeskyně z Kilenc-fa v Jihoslovenském krasu. – Die halstattzeitlichen Kultmasken aus Menschenschädeln aus der „Hraška“ Höhle (Kilenc-fa) im südslovakischen Karst. *PA* 50/2 (1959) 507-556.

WELLS 1967

Wells, C.: Pseudopathology. In: D. Brothwell-A. T. Sandison (Eds.): *Diseases in Antiquity*. C.C. Thomas, Springfield, 1967.

ZOFFMANN 1992

K. Zoffmann, Zs.: Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázolata. Kand. dissz., 1992, Budapest.

ZOFFMANN 2006

K. Zoffmann, ZS.: Balatonlelle környékéről származó késő-rézkori embertani leletek. - Late Copper Age anthropological finds from Balatonlelle. *SMK* 17 (2006) 97-107.

1. kép - fig. 1

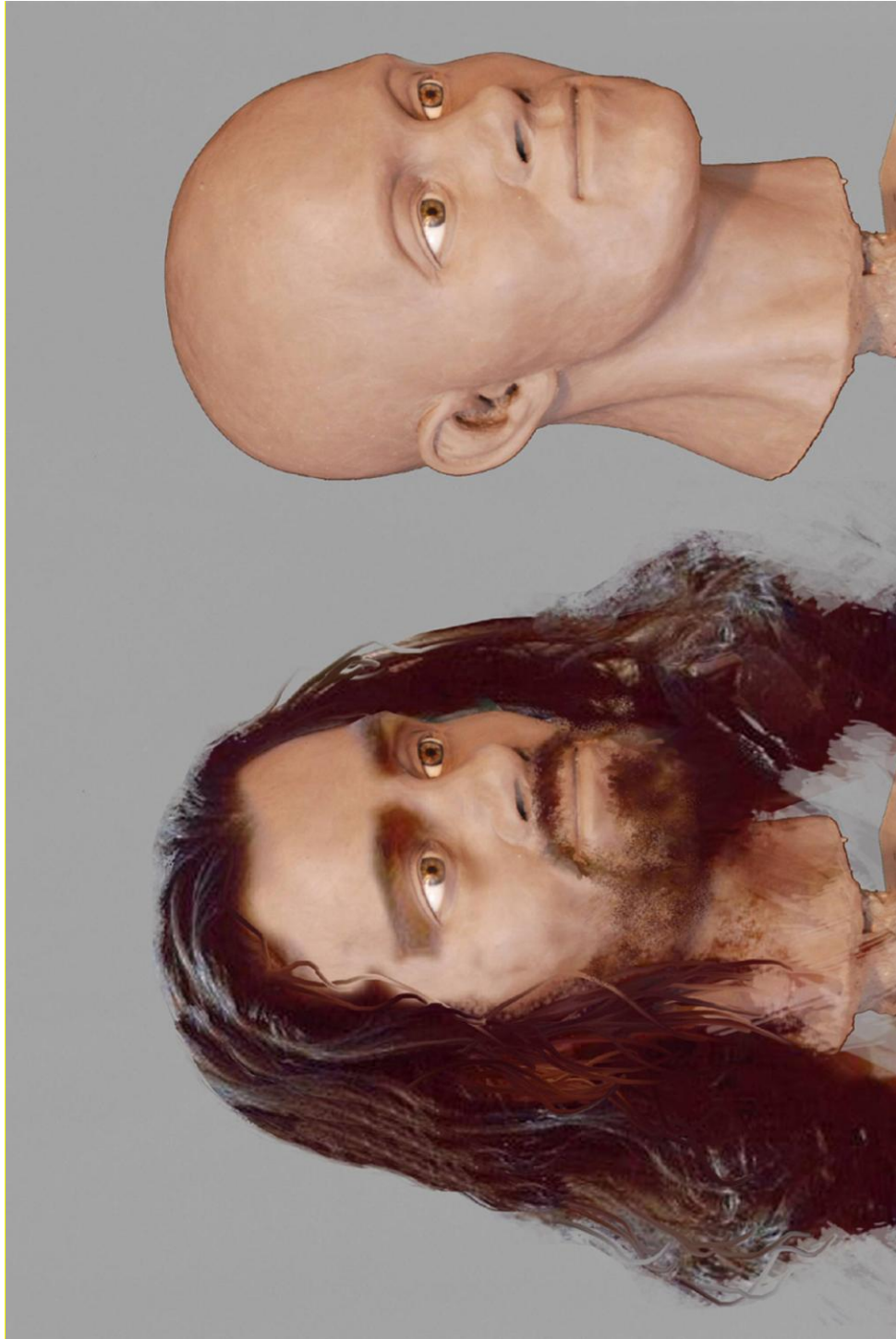
A Balatonőszöd-Temetői dűlőben előkerült maszk digitális rekonstrukciója
(Ósi Sándor rajza és Kádas Tibor fotója alapján készítette: Réti Zsolt)
Digital reconstruction of the mask found in the Balatonőszöd-Temetői path
(Created by Zsolt Réti on the basis of Sándor Ósi's drawing and Tibor Kádas's photo)

2. kép - fig. 2

A Balatonőszöd-Temetői dűlőben előkerült maszk 3-D rekonstrukciója
(készítette: Tondo Bt.)

3-D reconstruction of the mask found in the Balatonőszöd-Temetői (Cemetery) path
(created by the Tondo Co.)

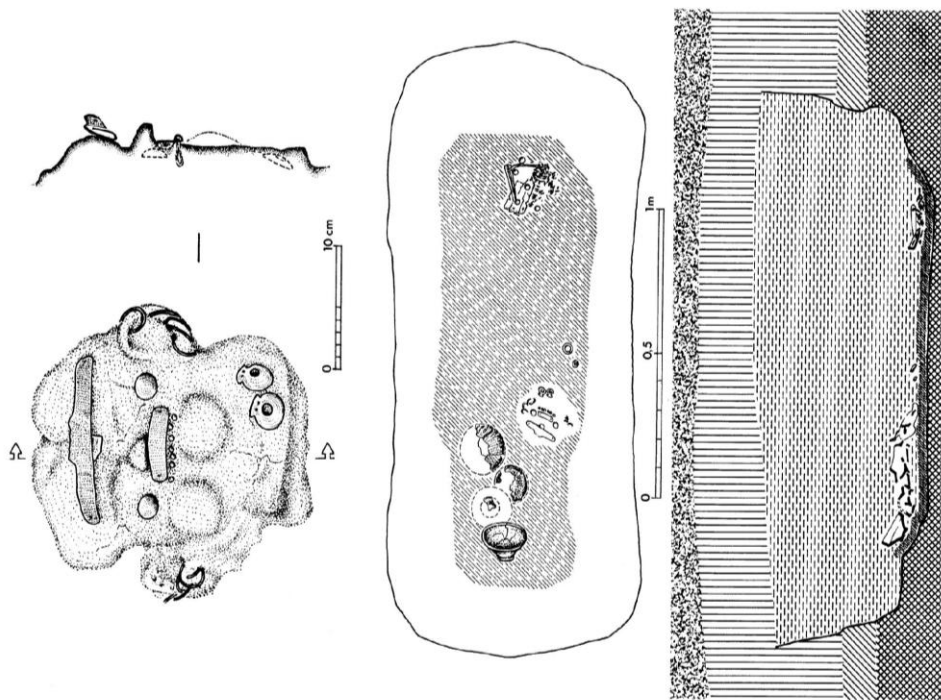
3. kép - fig. 3

A Balatonőszöd-Temetői dűlőben a 1106. gödörben feltárt 27. számú emberi áldozat koponyájának arcreekonstrukciója (készítette: Kustár Ágnes)
Facial reconstruction of the skull of human sacrifice no. 27 excavated in grave no. 1106 in the Balatonőszöd Cemetery path (created by Ágnes Kustár)

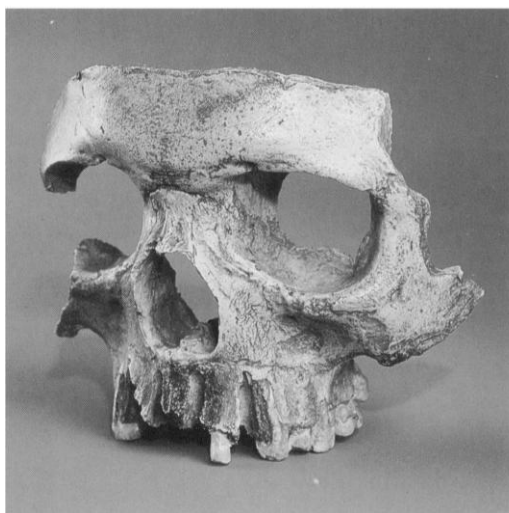
4. kép - fig. 4

A Liubcova-i idol (Draşovean - Ciobotaru 2001, fig. 23 után.)
Picture 3. The Liubcova idol (after Draşovean - Ciobotaru 2001, fig. 23)

5. kép - fig. 5

A várnai 2. temetkezés halotti maszkja (Lichardus - Fol 1988 után), és egy Karanovo-i idol feje (Gimbutas 1989, Fig. 325. után)
Death-mask no. 2 from the Varna burial (after Lichardus - Fol 1988), and the head of a Karanovo idol (after Gimbutas 1989, fig. 325).

6. kép. - fig. 6.

A Kyjatice kultúra arcmaszka (*Gods and Heroes* 2000, Kat. 188. után)
Face mask of the Kyjatice culture (after *Gods and Heroes* 2000, Cat. 188)

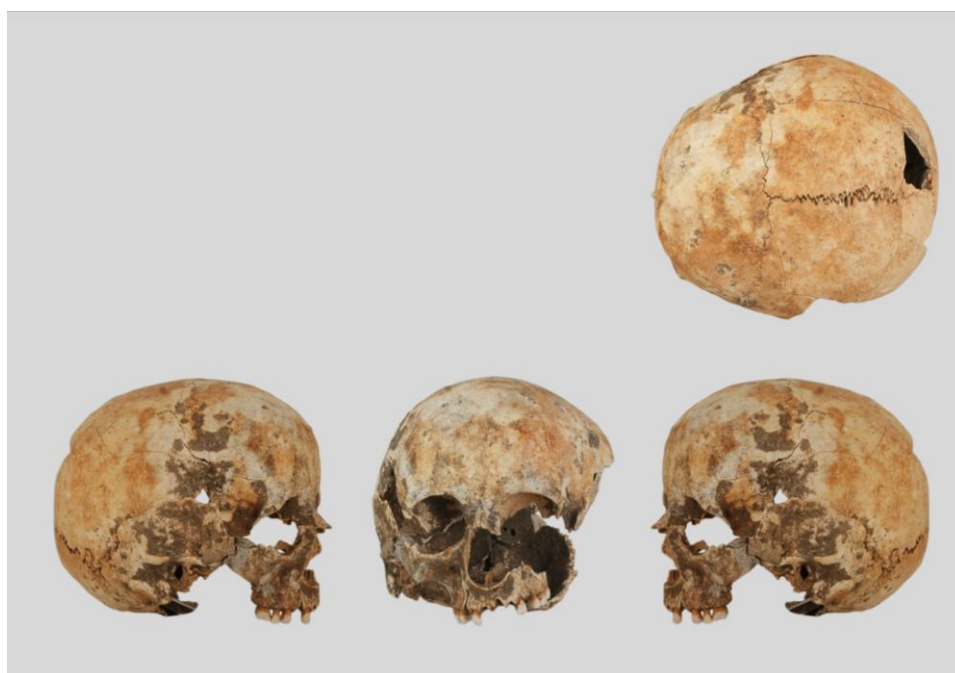
6.B kép- fig. 6B

Tolai nép koponyamaszka (Bodrogi 1981, VII. kép után)
Skull mask of *Tolai* people (after Bodrogi 1981, picture VII)

7.A kép - fig. 7A

Egy mai eurymorph/euryprosop férfi arca
The face of a modern eurymorph/euryprosop male

7.B kép - fig. 7B

A 31. számú női temetkezés koponyája, Balatonőszöd-Temetői dűlőről
The skull from the female burial no.31. of the Balatonőszöd-Temetői (Cemetery) path